

**DÎVAN
ŞİİRİNDE SAĞLIK
VE
HASTALIKLARLA
İLGİLİ BAZI
HUSUSLAR***

Doç.Dr.
Emine YENİTERZİ

S.Ü.Fen-Edebiyat
Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
Öğretim Üyesi.

Türk Milleti, son derece zengin ve köklü bir kültürün sahibidir. Bu kültürün sosyal yönünü oluşturan âdet ve inançlarımız doğumdan ölüme kadar insan hayatının bir parçası olmakla beraber, sosyal ve ekonomik yapımızdaki değişmelere paralel olarak zamanla ya unutulmuş, ya da bazı değişikliklerle günümüze kadar canlılığını sürdürmüştür. Folklor araştırmacılarının derleme faaliyetlerinde bu âdet ve inançların tespitine önemle yer verilmektedir. Ancak geçmişteki âdet ve geleneklerimiz veya günümüzdeki âdetlerin mazideki şekilleri için yazılı kaynaklara müracaat gerekir. Altı yüzyıl boyunca hayatini sürdüren divan şiiri bu yönde tahmin edildiğinden daha zengindir. Tamamen günlük hayattan alınan âdet ve inançlar çoğu kez sanatkârâne söyleyişlerin ardında gizli olmakla, klasik şiirimizin bu alandaki önemi bugüne kadar ihmal edilmiştir. Yaklaşık yirmi şairin divânından seçtiğimiz örneklerle hazırladığımız deneme mahiyetindeki bu çalışmada yalnızca sağlığa ilişkin âdet, inanç, hastalıklar ve tedavi metotları ile günlük hayattan bazı tespitleri verirken, divan şiirinin zannedildiği gibi hayâlî bir edebiyat olmayıp, maddî hayatla içiçe olduğunu belirtmek amcındayız.

* Selçuk Üniversitesi Türk Halk Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin 22-23 Ekim 1990'da Konya'da tertiplendiği 4. Milli Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi'nde sunulmuş olan "Divan Edebiyatında Sağlık ve Ölümle İlgili Âdet ve İnançlar" adlı tebliğin yalnızca sağlıkla ilgili bölümü, ilavelerle makale hâline getirilmiştir.

Çalışmamıza konu olan hususiyetleri taradığımız zaman öncelikle dîvan şiirinin kendine has bir tıbbî terminolojisi olduğunu görüyoruz. Buna göre dîvan şiirinde hastane için dârû's-şifâ, şifâ-hâne; hasta için sayru, hasta, bîmâr, pür-derd, marîz, sakîm, alîl ve mübtelâ; doktor karşılığında tabîb, hekîm, cerrâh, mu'âlic, fassad ve haccâm (kan alan); tedaviyle ilgili olarak tedbîr, teşhîs, nabz, müdâvâ, tîmâr, ihtimâ; hastalıklar için maraz, illet, sudâ', humâr, teb, hummâ, şîrpençe, hafakân, yerekân, zükâm, remed ve sebel; yara karşılığında yine yara, zahm, dâğ; ilaçlar için de ilâc, dermân, devâ, şifâ, merhem, fetîl, ma'cûn, şerbet, dârû, habb, eczâ, ot, em, tiryâk ve müferrih kelimelerini görüyoruz. İlaçların konulduğu kaplar dürc ve hokka olarak belirtilirken, kullanılan malzemelerden de nîşter zikredilir. Ayrıca hekim tedavisinden ümit kesildiği vakit ya da hastalıktan korunmak için müracaat edilen veffâk adı verilen muskacı; muska anlamında da nüsha, ta'vîz, hırz, hamâyil ve bâzû-bend tabirlerine rastlıyoruz.

Konumuzla ilgili olarak tespit edebildiğimiz âdet, inanç ve uygulamalar ile günlük hayatın içinde var olan hususları şöylece sıralayabiliriz.

1. HASTALIĞA SEBEP OLAN DURUMLAR:

Eski tıpta insan vücudunda var olduğu farzedilen; safra, sevdâ, dem ve balgam adlarını taşıyan dört unsura (hılt) ahlât-ı erba'a denirdi. İnsanların bu dört sıvı dengeli olduğu vakit sağlıklı, denge birinin lehine bozulduğu zaman da hasta olduğuna inanılır; hastanın mizâcını düzeltmek için ahlât-ı erba'anın mütevâzin olmasına gayret edilirdi¹. Fuzûlî'nin; "Ey sâkî, vücudunda aşk hevesi sağlık dengemi bozdu. Tamamen hastalanmadan bana ilaç ver." anlamını taşıyan;

Tabî'at inhirâfın gör hevâ-yı ıskdan tende

*İlâc it düşmedin sâkî mizâcum istikâmetden*²

mısralarında hem aynı hususa, hem de günümüzde hastalık tablosu oluşmadan önce alınması gereken tedbirler karşılığındaki koruyucu hekimliğin geçmişte de mevcudiyetine işaret edilir.

¹ Bilgi için bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ I, Giriş-Metin, Haz.: Zafer Önler, Ank. 1990, s. 9-10; örnekler için bkz. Mehmed Çavuşoğlu - M. Ali Tanyeri, Zâtî Dîvânı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı, C. III, İst. 1987, s. 484/1764-4; Fuzûlî, Türkçe Dîvân, Haz.: Kenan Akyüz - Sedit Yüksel ve diğ., Ank. 1958, s. 173/49-1.

² Fuzûlî, Türkçe Dîvân, s. 343.

İnsan psikolojisinin, ahlât-ı erba'a veya sağlık üzerindeki etkisi de bilinen gerçeklerdendir. "Demiri nem, insanı gam çürütür." atasözünde belirtildiği gibi; işsizlik, geçim sıkıntısı gibi üzüntüler insanı hasta eder:

Arturdi bedenümde marazum dâ'-i vazîfe

*Öldürdi beni va'de-i ferdâ-yı vazîfe*³

Dîvan şairlerimiz; kışın soğuk havaların nezleye sebep olduğu⁴, rüzgârda veya cereyanda kalmanın insanı hasta ettiği⁵, çok yürümekle ayakta çibanların çıktığı⁶, karşımızdaki insan çok konuşunca başımızın ağrıdığı⁷ veya güneşte kalmanın insanı hasta edeceğini şairane ifadelerle ele alırlar:

Ey güneş yüzlü gönül hastalanur kûyunda

*Ki başı hoşdur anun sâye-i dîvârun ile*⁸

Geceleri mehtâba karşı yatmak da hastalığa sebep olurken⁹, kısaca nazar tabir ettiğimiz kem gözlerin tesiri de dudakta uçukların çıkmasına sebep olur veya insanı hasta eder¹⁰:

Meger kim nergisün degmiş gözi olmuş sabâ hasta

*Gülistânda sabâlanmış yürür âheste âheste*¹¹

Ayrıca bazı hastalıkların bulaşıcı olduğu ve bu hastalara yaklaşmanın aynı hastalığa yakalanmaya sebep olduğu da geçmişte biliniyordu¹².

2. HASTA - HEKİM İLİŞKİLERİ

Dîvan şiirinde âşığın hasta, sevgilinin de tabîb kabul edildiği yaygın benzetmeler yanında; hasta - hekim ilişkileri hakkında fikir veren, bugün için de geçerli olan telakkilere rastlıyoruz. Örneğin, günümüzde uzman doktorların tercih edildiği gibi geçmişte de "tabîb-i hâzık"tan medet umulur-

³ Nevî, Dîvan Haz.: Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, İst. 1977, s.131.

⁴ Nevî, Dîvan, s.116/38-2.

⁵ Mesîhî Dîvânı, Haz.: Mine Mengi, Ank. 1995, s.224/165-2.

⁶ Mesîhî Dîvânı, s.272/241-4.

⁷ a.e., s.191/114-7.

⁸ a.e., s.253/212-2.

⁹ Nevî, Dîvan, s.296/111-3.

¹⁰ Bâkî Dîvânı, Tenkitli Basım, Haz.: Sabahattin Küçük, Ank. 1994,s.113/20-3; Nevî, Dîvan, s.81/24-21, s.275/76-2, s.374/242-4.

¹¹ Zâtî Dîvânı, C. III, s.181/1288-1.

¹² a.e., s. 452 / 1713-2; Nevî, Dîvan, s.529/509-3, s.543/534-2.

du¹³. Derde derman olacak böyle bir hekimin bulunmaması hastayı ümitsizliğe düşürür, daha çok hastalanırdı:

*Marîzün olsa min derdi bu derd anlardan efzândur
Ki teşhîsine olmaya tabîb-i hâzık u kâmil*¹⁴

Hâzık bir hekime müracaat edilince, hekim hastanın nabzını tutarak muayeneye başlardı. Zira eskiden ahlât-ı erba'adaki dengesizliğin ne olduğunu anlamak için öncelikle nabız kontrol edilir, nabzın atış şekli ile mizâcın durumu, dolayısıyla hastalık teşhis edilirdi¹⁵. Hastanın yakınları da merakla sonucu beklerdi:

*Sararmış çihresi teb-lerzededen şâh-ı çenârînün
Tabîbâ nabzını tutsan aceb bilsek nedür derdi*¹⁶

Ayrıca hekim hastaya çeşitli sorular sorup, aldığı cevaplarla hastalığı teşhis ederdi:

*Künc-i belâda hâlini sor hasta dillerün
Gel ey tabîb-i rûh cevâb al su'âle çek*¹⁷

Durumu ağır olan hastalar müşahede altında tutulur, doktor hastanın başında bekler¹⁸; hasta hâlimden şikayet ederse, Koca Râgıb Paşa'nın "Tabîbin olsa da kizbi marîzin sıhhatin söyler" mısraındaki gibi hekim, "iyi oldun iyi" sözleriyle hastaya moral verirdi¹⁹. Vizite gelen hekime ücret olarak "ayak terliği" (dirlik?) veya "tuhfe" takdim edilir, gümüş gibi göz yaşlarıyla altın gibi sapsarı yüzünden başka sermâyesi olmayan hasta (âşık) çaresizlik içinde kalırdı²⁰. Tabipler ise bazen hekim başına çok fazla sayıda hastanın düşmesi sebebiyle telaşlanır²¹, bazen de halkın sağlığının iyi olup hastaların

¹³ Helâkî, Dîvan (Tenkidli Basım, Haz.: Mehmed Çavuşoğlu, İst. 1982, s.59/19-1.

¹⁴ Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.95/30-3.

¹⁵ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifa I, s.10-11; örnekler için bkz. Mesîhî Dîvânı, s.277/248-2; Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.313/189-3, b. s.503/12; Helâkî, Dîvan, s.21/3-4, s.59/19-5; Amrî, Dîvan (Tenkidli Basım), Haz.: Mehmed Çavuşoğlu, İst. 1979, s.138/102-2.

¹⁶ Nevî, Dîvan, s.512/479-2.

¹⁷ Helâkî, Dîvan, s.127/87-2.

¹⁸ Mesîhî Dîvânı, s.200/128-4.

¹⁹ Koca Râgıb Paşa, Dîvan, Bulak, 1252, s.15; Zâtî Dîvânı, C. III. s.322/1503-4.

²⁰ a.e, s.261/1412-3; Helâkî, Dîvan, s. 187/147-2.

²¹ Bâkî Dîvânı, s. 329/370-5.

azalması onları üzerdi²². Zira hekimler gelir kaynağı olan hastalarla mutlu olurdu²³.

3 HASTALARLA İLGİLİ HUSUSLAR

Hastalık; getirdiği zahmet, acı ve üzüntüler sebebiyle hasta psikolojisinde, dolayısıyla davranışlarında değişikliğe sebep olur. Yakınlarının ilgisi, dostların sevgisi bu dönemde hastaya adeta ilaç gibi gelir. Özellikle "geçmiş olsun ziyaretleri"nin hasta psikolojisi üzerinde son derece olumlu bir tesiri vardır:

*Bir nice gündür ki cânânım görünmez cân gibi
Görmeye ben hastasını gelmedi dermân gibi*²⁴

Hasta bu ziyaretlerden mahcup olup, dostlarına "ne zahmet ettiniz" der²⁵, fakat dostlarıyla sohbe hâli yoktur, lafı ağzında geveler, ne söylediği anlaşılmaz²⁶. Hastanın çektiklerini ancak aynı hastalığı çekenler bilir, hastanın hâlinde yine hasta olan anlar:

*Yürü bir hastaya arz eyle Hayâlî sözünü
Sağ olanlar ne bilür çekdiğini sayrunun*²⁷

Yakınları, hastanın derdini paylaşıp bir şeyler yapmak arzusuyla teşlaşılır, tedavisiyle ilgilenirken, sevdiklerinin hastalığı onları ziyadesiyle üzer, hatta hastadan daha fazla acı çekerler²⁸. Bunun farkında olan hastalar da sevdiklerine nazlanırlar²⁹. İnsanın gurbette, böyle sevgi dolu bir ortamdan ve dostlarından uzakta hastalanması, kendisiyle ilgilenecek hiç kimsenin olmaması zor bir durumdur:

*Der-i dil-dârdan dûram diyâr-ı gamda mehcûram
Müselmânlar esirgen hasta kaldum dâr-ı gurbetde*³⁰

Hasta; yakınlarının acısına ortak olmalarını, kendisini yalnız bırakmamalarını isterken³¹, özellikle geceleri herkes uyuyup el ayak çekilince

²² Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.84/24-28.

²³ Bâkî Divânı, s.237/223-4.

²⁴ Zâtî Divânı, C.III, s.348; ayrıca bkz. 385/1602-5; Bâkî Divânı, s.157/93-1; Mesîhî Dîvânı, s.295/276-3.

²⁵ Mesîhî Divânı, s.125/19-3.

²⁶ Yahyâ Bey, Dîvan (Tenkidli Basım), Haz.: Mehmed Çavuşoğlu, İst. 1977, s.282/4-2.

²⁷ Ali Nihat Tarlan, Hayâlî Bey Divânı, İst. 1945, s.251; ayrıca bkz. Bâkî Divânı, s.151/83-1; Mesîhî Divânı, s.205/136-5.

²⁸ Nevî, Dîvan, s.79/23-39.

²⁹ Mesîhî Divânı s.242/194-5.

³⁰ Bâkî Divânı, s.368; ayrıca bkz. Zâtî Divânı, C.III.s.69/1114-3.

yalnızlık hisseder³². Üstelik hastalıklar gece şiddetlenir, hastanın acı ve ağrıları artar:

*Dil saçunda kılır ziyâde figân
Hastadur gice zahmeti artar*³³

Bazen hastanın inlemeleri, feryatları yakınlarını da uyutmaz³⁴. Hasta uyuyamayınca geceler uzar³⁵, ancak sabaha doğru yorgunluktan, uykusuzluktan sızıp kalır³⁶. Gecenin sona ermesi, sabahın gelmesi hastayı fevkalade rahatlatır:

*Zülfinde iken ârızını görse gözüüm dir
Şâd ol yine ey hasta gönül kim seher oldı*³⁷

Hastanın sağlığı biraz düzelir de sıkıntıları hafiflerse, o zaman da kimsenin kendisini uyandırmasını istemez, uykuya düşkünlüğü artar:

*Çok şükürler ki çeşm-i bîmârun
Gördi sıhhat yüzini hâb özler*³⁸

Hastalar tedavi amacıyla kendilerine verilen ilaçlardan da hoşlanmazlar³⁹, zira bu şerbetler genellikle acıdır ve bunları içmek hastaya işkence gibi gelir⁴⁰. İlaçlara duyulan bu isteksizliğe karşılık yasaklananlara karşı büyük arzu duyarlar⁴¹. Çeşitli yiyecekleri⁴², turşu⁴³ veya mevsimi olmayan meyveleri⁴⁴ istemeye başlarlar. Bilhassa enfeksiyona bağlı hastalıklarda ateşin yükselmesi su kaybına sebep olur. Bu yüzden hastaların suya iştiağı artar⁴⁵. Fuzûlî'nin Su Kasidesi'nde, özellikle geceleri su ihtiyacının arttığı edebî bir ifadeyle ele alınırken; gece hastanın başında bekleyip ona hem mo-

³¹ Amrî, Dîvan, s.171/135-3.

³² Nevî, Dîvan, s.464/393-3; s.292/105-2.

³³ Amrî, Dîvan, s.63/27-4.

³⁴ Zâtî Dîvânı, C.III, s.127/1205-2.

³⁵ a.e., s.506/1798-2.

³⁶ Mesîhî Dîvânı, s.133/29-5.

³⁷ Hayretî, Dîvan (Tenkidli Basım), Haz.: Mehmed Çavuşoğlu- M. Ali Tanıeri, İst. 1981, s.436/483-4; ayrıca bkz. Nevî, Dîvan, s.111/36-2.

³⁸ Ali Nihat Tarlan, Necâtî Bey Dîvânı, İst. 1963, s.205; ayrıca bkz. Hayretî, Dîvan, s.314/295-4; Bâkî Dîvânı, s.383/48-3.

³⁹ Helâkî, Dîvan, s.115/75-1.

⁴⁰ Mesîhî Dîvânı, s.238/187-3; s.264/230-3.

⁴¹ Yahyâ Bey, Dîvan, s.325/70-6.

⁴² Nevî, Dîvan, s.281/85-5.

⁴³ Zâtî Dîvânı, C.III, s.283/1445-5.

⁴⁴ a.e., s.143/1230-1; s.144/1231-4; Bâkî Dîvânı, s. 153/85-5.

⁴⁵ Zâtî Dîvânı, C.III, s.136/1219-6; Hayâlî Bey Dîvânı, s.161/78-1; Bâkî Dîvânı, s. 142/67-7, s.251/244-5.

ral vermenin hem de bir takım isteklerini yerine getirmenin insana sevap kazandırdığı belirtilir:

*Gam günü itme dil-i bîmârdan tîgün dirîg
Hayrdur virmek karanu gicede bîmâre su*⁴⁶

Bazen hasta suyu içemeyecek kadar ağır durumdadır. O zaman da hastanın ağzına pamukla su damlatılır:

*Bîmâr gözün derdi itdi şu kadar sayru
Penbeyle sıkar çeşmüm ağzuma dem-â-dem su*⁴⁷

Yalnızca kuduza yakalananlar hastalığın bir belirtisi olarak sudan korkar ve kaçarlar⁴⁸.

Geçmişte de iyileşme imkânı olmayan hastalar için günümüzdeki malûlen emeklilik tarzında bir işlem uygulanır, hastaya "hâsıl bağlanır" dır⁴⁹. Fakat hastalar, hastalıkları ne denli çaresiz olsa da şifa bulmaktan ümit kesmezlerdi⁵⁰. Ne de olsa her hastalığın bir dermanı vardır ama hastalığın iyileşmesi zaman ister⁵¹.

Dîvan şiirinde hastalarla ilgili dinî hüküm ve inançların da yer aldığını görüyoruz. Örneğin bir kolaylık dini olan İslâmiyet'te ağır hastaların ve yolcuların oruç tutmaması şairane ifadesini bulur:

*Ölümlüsiyüz leblerüniün bize ne perhîz
Oruc mı tutalum begüm andan sefer üzre*⁵²

Ayrıca hastanın duasının makbul olduğu⁵³, şifa bulmak için hastanın "Yâ Şâfi" virdini dilinden düşürmediği⁵⁴, iyileşmek için kurban kesilmesi veya adakta bulunulması⁵⁵, akıl hastalarının dinen ve hukuken yaptıklarından sorumlu tutulamayacağı veya cezalandırılmayacağı edebî ifadelerle dile getirilir:

⁴⁶ Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.23.

⁴⁷ Zâtî Dîvânı, C.III, s.141; ayrıca bkz. s.136/1219-4; Necati Sungur, Âhi Dîvânı(İnceleme - Metin), Ank. 1994, s. 110/36-2.

⁴⁸ Necâtî Bey Dîvânı, s.149/8-6.

⁴⁹ Mesîhî Dîvânı, s.290/269-3.

⁵⁰ Bâkî Dîvânı, s.237/223-1.

⁵¹ Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.7922-8.

⁵² Amrî, Dîvan, s.63.

⁵³ Bâkî Dîvânı, s.262/262-6.

⁵⁴ a.e., s.435/541-2.

⁵⁵ Vasfî, Dîvan (Tenkidli Basım), Haz.: Mehmed Çavuşoğlu, İst. 1980, s.74/16-3.

*Günâhından geçer uşşâkun ol hattı güzel dilber
Kirâmen Kâtibîn ehl-i cünûn için kalem çalmaz⁵⁶*

4. ÇEŞİTLİ HASTALIKLAR VE TEDAVİ USULLERİ:

Dîvan şiirinde hastayla ilgili hususlar yanında; sarılık, sıtma, sinüzit, baş ağrısı, yaralar, kırıklar, üşütme, zehirlenme ve kan kaybı gibi sağlığı tehdit eden hastalıklardan ve bunların tedavi metotlarından da söz edilir. Özellikle göz hastalıkları ve tedavisi ile akıl ve ruh hastalıklarıyla ilgili konulara sıkça rastlarız.

Günümüzde hastalıklarla beslenme arasındaki ilgi herkes tarafından bilinmektedir. Modern tıbbın sağlıklı beslenme prensibi geçmişte, "Sağlığın başı perhizdir." atasözüyle ifadesini bulmuş, az veya yeterli miktarda yemenin insan sağlığı için daha uygun olduğu bütün tıp kitaplarında belirtilmiştir.

Şairimiz Fuzûlî'nin; "İnsanlar noksanlık arızasının hastasıdır. Bazı insanlara perhiz fayda sağlarken, bazıları da iyi beslenmeyle tedavi olur." anlamındaki beyti dengeli beslenme ve diyetin önemine işaret eder.

*Marîz-i ârıza-i naksdur nüfûs-ı tamâm
Kimine fâ'ide perhîz ider kimine gîdâ⁵⁷*

Hastaların daha çabuk iyileşmesi amacıyla bugün hava değişimi dediğimiz, "Tebdîl-i mekânda ferahlık vardır." sözüyle ifade edilen çevre değiştirme anlayışı Nevî'nin mısralarında açıkça belirtilir:

*Sefer it derdüne tîmâr ola şâyed Nevî
Bâ'is-i sıhhat olur eylese bîmâr sefer⁵⁸*

Ayrıca şairlerimiz bir yerin havasının ve suyunun hastaya yarayıp yaramayacağı konusunu işlerken⁵⁹, kaplıcaların birer şifa kaynağı olduğunu da dile getirirler⁶⁰.

Geçmişte bir tür sağlık garantisi olarak; musibetlerden, çeşitli hastalıklardan, nazardan, akrep ve yılan gibi hayvanların sokmasından korunmak veya kuvvet kazanmak için muska taşınması âdetti. Nûsha, ta'vîz, hırz veya hamâyil olarak adlandırılan bu muskalar boyna asılır, bir kısmı da bâzûbend denilen altın veya gümüş kol bağlarının içinde muhafaza edilirdi. Yine

⁵⁶ Yahyâ Bey, Dîvan, s.378; ayrıca bkz. Helâkî, Dîvan, s.122/82-5.

⁵⁷ Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.19.

⁵⁸ Nevî, Dîvan, s. 325/158-5, ayrıca bkz. s.285/92-4.

⁵⁹ Necâtî Bey Dîvânı, s.452/498-3; Bâkî Dîvânı, s.135/56-5.

⁶⁰ Nevî, Dîvan, s.388/265-1.

dîvan şîirinden örneklerle bu muskaların misk veya safranla da yazıldığını tespit edebiliyoruz:

Hatt-ı yâkûtun senin şîrîn mücerreb nüshadır

*Kand-i nâba müşg ile yazıldı hırz-ı cân için*⁶¹

Kem gözlerden korunmak için üzerlik tohumlarının tütsülenmesi⁶² yanında küçük çocuklara da göz boncuğu takılırdı:

Jâlê sanman takdı tıfl-ı goncaya göz boncuğı

*Kılmağa yavuz nazar def'in sirişk-i andelîb*⁶³

Yılan, akrep gibi hayvanların sokmasına maruz kalanlar, zehrin tesirini gideren tiryâk ile tedavi olunur⁶⁴, bu panzehir yine yılandan elde edilirdi⁶⁵.

Hemen her insanın şikâyeti olan baş ağrısının da en iyi ilacı gül suyudur⁶⁶:

Başumda hûn-ı zahmı derd-i serden kurtarur cânı

*Aceb olmaya bu kim gül suyu def-i sudâ' eyler*⁶⁷

Kâse-i nergisde itdi gözleri yaşın gül-âb

*Gördi bülbül goncanun başın ağırdur nâleler*⁶⁸

Bir çeşit gül tatlısı olan gül-be-şeker hastaları güçlendirmesi⁶⁹, güllâc da hem ruh, hem de beden sağlığı için faydalı bir tatlı oluşuyla⁷⁰ ele alınırken; Fuzûlî, gül suyunu her derde deva olarak niteler:

Bulunur her derde istersen gülistânda devâ

*Hokkasında goncanun san kim şifâ cullâbı var*⁷¹

İçkinin sebep olduğu, humâr denilen baş ağrısını gidermek için; "Çivi çiviyi söker." inancıyla yine şarap içilir⁷² veya bol su içilir⁷³, ya da halk ara-

⁶¹ Zâtî Dîvânı, C.III, s.121; ayrıca bkz. Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.234/110-2, s.416/292-1; Bâkî Dîvânı, s.41/18-20.

⁶² Hayretî, Dîvan, s.380/396-4.

⁶³ Nevî, Dîvan, s.244.

⁶⁴ Zâtî, Dîvân, C.III, s.58/1096-4; s.184/1293-4; Nevî, Dîvan, s.191/5-4; Hayâlî Bey Dîvânı, s.16/241-1.

⁶⁵ Necâtî Bey Dîvânı, s.398/415-7; Hayâlî Bey Dîvânı, s.253/32-3.

⁶⁶ Celâlüddîn Hızır, Müntahab-ı Şifâ I, s.42.

⁶⁷ Yahyâ Bey, Dîvan, s.352; ayrıca bkz. Mesîhî Dîvânı, s.52/11-15; Bâkî Dîvânı, s.41/18-21; Hayretî, Dîvan, s.418/456-5; Nevî, Dîvan, s.251/34-5.

⁶⁸ Hayâlî Bey Dîvânı, s.148.

⁶⁹ Bâkî Dîvânı, s.43/18-46.

⁷⁰ Yahyâ Bey, Dîvan, s.305/39-1.

⁷¹ Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.198.

sında hâlen geçerli olan bir tedavi usulü uygulanır; baş, alın hizasından çatki denilen bir tülbentle sımsıkı bağlanır:

*Çok şarâb içdüğü için ağrımış başı küpün
Kellesin çenberle kat kat sardular hoş itdiler*⁷⁴

Baş ağrısı, böbrek ağrısı, zatülcenb, zatürre ve kuru öksürüğe iyi gelen menekşe de; şerbetinin ferahlatıcı özelliğiyle ele alınır:

*Bir dem gam-ı devrâni unutturmağa sâki
Gül mevsimidür sun berü gül-nâr-ı beneşşe*⁷⁵

Ahlât-ı erba'adan sevdâya ilişkin hastalıkları tedavi için Türkçe'de gelen saçı denilen eftîmûn adlı çiçek kullanılır:

*İllet-i sevdâyı dâfi' çünki eftîmûndur
Ya niçün hâlüm gam-ı zülfünle diger-gûndur*⁷⁶

Yine ahlât-ı erba'adan balgam arttığı zaman, bugün de sinüzit için kullanılan ve Ebûcehil karpuzu denilen hanzel adlı bitki kullanılırdı⁷⁷.

Güzel kokulu bir madde olan anber de geçmişte ilaç yapımında kullanılmıştır. Nevî'nin aşağıdaki beytinde kurutulup toz hâlinde getirilen anberin burna çekildiği zaman kalbi kuvvetlendirdiğini tespit ediyoruz:

*Virürken kalbe anber kuvvetin gâzîlerün hâki
Dimâğında olan hasm-ı sefhün hâm sevdâdur*⁷⁸

Necâtî'nin bir beytinden de; ciltte beyaz lekelerle beliren abraş hastalığının üstübeçeyle tedavi edildiği kanaatini ediniyoruz:

*Râyun tabîbi itdi sıfîdâc-ı subh ile
Yüzünü ebreşine semânun devâ seher*⁷⁹

Tedavi amacıyla yukarıda belirtilen bitki veya maddeler kullanırken; "Zaruretler memnû olan şeyleri mübâh kılar." gereğince dinen haram kabul

⁷² a.e., s. 132/8-5; Âhî Dîvânı, s.147/73-5; Necâtî Bey Dîvânı, s.452/498-7.

⁷³ Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s. 24/3-25.

⁷⁴ Kamil Akarsu, Rumelili Za'îfî, Hayatı, San'atı, Eserleri ve Dîvânından Seçmeler, İst. 1993, s.102; ayrıca bkz. Mesîhî Dîvânı, s.185/106-2.

⁷⁵ Ali Nihad Tarlan, Ahmed Paşa Dîvânı, İst. 1966, s.77.

⁷⁶ Mehmet Kırbıyık, Ferrî Mehmed, Hayatı, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni, S.Ü.S.B.E Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1994, s.112; başka örnekler için ayrıca bkz. Ahmet Talât Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, Haz.: Cemâl Kurnaz, Ank. 1992, s.139.

⁷⁷ Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.82/23-23.

⁷⁸ Nevî, Dîvan, s.84; bilgi için bkz. Celâlüddin Hızır, Müntahab-ı Şifa I, s.90.

⁷⁹ Necâtî Bey Dîvânı, s.45.

edilen yiyecek veya içeceklerin zorunlu hallerde ilaç gayesiyle kullanılması şairlerimiz için de konu olmuştur:

*Sôfî şarâbı içsek olur mı mizâc için
Dirler olur halâl harâmı ilâc için*⁸⁰

Dîvan şiirinde çeşitli hastalıkların tedavilerine dair bilgiler de mevcuttur. Örneğin günümüzde soğuk algınlığında hastanın kat kat örtülüp terletilmesi geçmişte de uygulanan bir yöntemdir:

*Bolay ki derleyem diyü budur örtündüğü kat kat
Ki kendüye sovak aldurup olmuş nâ-tüvân gonca*⁸¹

Şişe çekmek de soğuk algınlığı veya ağrıları dindirmek için müracaat edilen bir tedavi şeklidir. Zâtî, bu işlemi üzüntüyle oluşan çıbanların giderilmesi için tavsiye ederken⁸², Hayâlî şişe çekmek deyimini tevriyeli kullanır:

*Sihhat istersen sakın çekme tabîbin şerbetin
Mihnet ü gam derdine gâyet devâdur şişe çek*⁸³

Sıtma hastalığının tedavisi için geçmişte kullanılan bir metot hayli ilginçtir. İnanışlara göre ergenlik yaşına gelmemiş bir kızın eğirdiği ipliğe ef-sun okunup birkaç düğün atılır ve sıtma tutan kimsenin boynuna "rişte-i teb" denilen bu iplik bağlanırsa hasta şifa bulurdu⁸⁴. Bâkî'nin Kânûnî için yazdığı meşhur kasîdesinde bu tedavi usulünün şairane bir ifadesini görüyoruz.

*Lezende görse havfun ile teb tutar sanur
Bağlar şihâb gerdên-i gerdûna rîsmân*⁸⁵

Sıtmadan kurtulmak için bir diğer metot da muska yazdırmaktır⁸⁶. Bu muskalar badem üzerine yazılıp yenildiği gibi⁸⁷; kâğıda yazılan muskaların suda ezilip, bu suyun içilmesiyle şifa elde edileceği inancı da mevcuttur:

*Nüşa-i mâhı dem-i tebde koyup içmeye âb
Sana hurşîd-i felek tâs-ı zer itdi ihzâr*⁸⁸

⁸⁰ Zâtî Divânı, C.III, s.120.

⁸¹ Mesîhî Divânı, s.254; ayrıca bkz. Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s. 85/25-7.

⁸² Zâtî Divânı, C.III, s.392/1615-4.

⁸³ Hayâlî Bey Divânı, s.254.

⁸⁴ Bilgi ve örnekler için bkz. Ahmet Talât Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, s.348-349.

⁸⁵ Bâkî Divânı, s.5; ayrıca bkz. Mesîhî Divânı, s.33/5-26; Nevî, Dîvan, s.78/23-34; Zâtî Divânı, C.III, s.20/1033-4.

⁸⁶ Nevî, Dîvan, s.123/39-37.

⁸⁷ Bâkî Divânı, s.45/19-12.

⁸⁸ Nevî, Dîvan, s.78.

Kan aldirmek, dinen de tavsiye edilen tedavi yöntemlerinden biridir. Yakın zamanlara kadar hipertansiyon ve kalp yetmezliğinde bir tedbir olarak hastadan kan alınır. Geçmişte de zehirlenmeyi veya yaranın enfekte olmasını önlemek için hastanın yarısından bir miktar kan akıtılırken, özellikle vücudun değişik yerlerindeki ağrıları dindirmek için de bu metot uygulanıyordu⁸⁹. Ayrıca sarılığın tedavisi için de hastadan kan alınır⁹⁰:

*Zerd oldı yüzüm derd ile san kim yerekân
Lutf eyle begüm dökme benüm yok yire kanum*⁹¹

Öte yandan yaralanmalardaki aşırı kan kaybı ölüme sebebiyet vereceği için kanamayı durdurmak gerekir:

*Şol denlü ki kan akdı gözümden ölürüm ben
Dirler ki ölümiş kişi çoğ akıcak kan*⁹²

Açık yaralarda kanamayı durdurmak için yaranın üzerine tuz⁹³, kül⁹⁴ veya hiç de hijyenik olmayan bir yöntem olarak örümcek ağı basılırdı:

*Ciğerde turmaz akar hûn-ı zahm-ı tîr-i nigâr
Örümcek ağı basa üstine bu cism-i nizâr*⁹⁵

Kanamanın durdurulması veya yaranın enfekte olmasını önlemek için bir diğer yol da yarayı kızgın demirle dağlamaktır. Tıbb-ı Nebevî'de tavsiye edilmeyen, modern tıpta da tasvip edilmeyen bu tedavi şeklinden şairlerimiz sıkça bahseder⁹⁶. Bu türden yaralar tûmâr denilen işleme tâbi olur, yaranın üzerine merhem sürülür veya ot denilen bitkisel ilaçlar konulur⁹⁷, ya da pamuk, keten veya tiftikten bükülerek hazırlanmış fitiller kâfûrla hazırlanmış merhemlere bulanarak yaranın üzerine yerleştirilir:

*Sîne-i pür-zahma kim sarmağa cân virmez seni
Benzer ol nâzüğ beden kâfûrî hoşter merheme*⁹⁸

⁸⁹ Hayretî, Dîvan, s.297/267-4; Zâtî Dîvânı, C.III, s.342/1535-4; Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.17/1-35; Nevî, Dîvan, s.40/12-93; s.106/34-17, s.481/422-3.

⁹⁰ Celâlüddin Hızır, Müntahab-ı Şifa I, s.92.

⁹¹ Bâkî Dîvânı s.297/319-2.

⁹² Vasfî, Dîvan, s.122.

⁹³ Mesîhî Dîvânı, s.36/6-24; s.267/234-7; Hayretî, Dîvan, s.181/73-2.

⁹⁴ Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.302/178-8; Nevî, Dîvan, s.349/200-3.

⁹⁵ Nevî, Dîvan, s.285; ayrıca bkz. s.414/308-2.

⁹⁶ a.e., s.340/185-1; Zâtî Dîvânı, C.III, s.53/1087-4.

⁹⁷ a.e., s.49/1082-1.

⁹⁸ Zâtî Dîvânı, C.III, s.70; ayrıca bkz. s.114/1184-4; s.212/1335-2; Nevî, Dîvan, s.10/1-1; s.57/17-7; s.106/34-13; s.203/8-3; s.255/42-3; s.341/186-2; Tahir Üzgör, Fehîm-i Kadîm Hayatı, Sanatı, Dîvânı ve Metnin Bugünkü Türkçesi, Ank. 1991, s.646/CCLXI-1; Koca Râgıb Paşa, Dîvan, s.22.

Yaraya merhem sürülürken eli uğurlu kişinin tedavide etkili olduğu düşünülür⁹⁹, yaranın çabuk iyileşmesi için hava almasına ve suya değdirilmemesine itina edilir¹⁰⁰, üzeri pamukla sarılırdı¹⁰¹. Bütün bu hususları Fuzûlî'nin meşhur beytinde de görürüz:

*Penbe-i merhem-i dâğ içre nihândur bedenüm
Diri oldukça libâsum budur ölsem kefenüm*¹⁰²

Mesîhî'nin bir beytinden de yaralar iyileştikçe pamukların kendiliğinden döküldüğünü tespit edebiliyoruz¹⁰³. Şayet yarada iltihaplanma olursa, yaranın açılıp cerahatin boşaltıldığını da Taşlıcalı Yahyâ Bey bildirmektedir¹⁰⁴. Şairlerimiz yaraların bakımı dışında ayağa batan dikenin iğneyle çıkarılması¹⁰⁵ veya kırıkların hareketsiz tutulması, yatak istirahatının gerektiği¹⁰⁶ gibi hususlara da işaret etmişlerdir.

Dîvan şiirinde gözle ilgili hastalıklar ve tedavi şekilleri de geniş yer tutar. Günümüz kozmetiğinde yerini kaybeden sürmenin; geçmişte yalnızca bir süs aracı değil aynı zamanda gözü kuvvetlendirmesi, görüşü artırması ve göze parlaklık vermesi gibi sebeplerle kullanıldığını görürüz. Özellikle sevgilinin yolunun, eşiğinin, ayağının tozu aşıklar için paha biçilmez değerde, şifalı bir sürme olarak telakki edilmiştir:

*Gündüz görürdi gökde Sühâ'yı güneş gibi
Bulsa gubâr-ı hâk-i rehünden cilâ nazar*¹⁰⁷

Hâlen hak arasında göz nezlesi için tıbbî amaçla kullanılan sürme, geçmişte de "göz otı" olarak adlandırılmış¹⁰⁸, remed (göz ağrısı), sebel (bulanık görme), göz yaşarması ve göz kanlanmasını gidermek için ilaç gibi kullanılmıştır:

⁹⁹ Mesîhî Dîvanı, s.115/3-7.

¹⁰⁰ a.e., s. 315/27; Nevî, Dîvan, s.469/400-5, s.518/487-6.

¹⁰¹ Bâkî Dîvânı s.253/247-1; s.381/454-4; Hayretî, Dîvan, s.47/15-14; s.149/24-2, s.164/45-6.s. 238/168-4; s.239/169-3.

¹⁰² Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.328.

¹⁰³ Mesîhî Dîvânı, s.222 / 161-2.

¹⁰⁴ Yahyâ Bey, Dîvan, s.512/374-3.

¹⁰⁵ Mesîhî Dîvânı, s.215/153-3.

¹⁰⁶ a.e., s. 310/10-1.

¹⁰⁷ Helâkî, Dîvan, s.25/6-3; ayrıca bkz. Necâtî Bey Dîvânı, s.60/14-36; Nevî, Dîvan, s.422/321-2; Mesîhî Dîvânı, s.25/2-47, s. 50/10-19, 200/128-1.

¹⁰⁸ Rumelili Za'îfî, Hayatı, San'atı, Eserleri ve Dîvânından Seçmeler, s.104/5.

*Hâk-i pâyi kuhlini şâhun sabâdan isteyüp
Bâğın eyler nergis-i bîmârına tîmâr gül*¹⁰⁹

Sürmenin etkisini artırmak amacıyla içine şifa verici başka maddeler de katılırken, deliksiz incinin dövülüp toz hâline getirildikten sonra sürmeye ilâve edildiğini hem tıp kitaplarından, hem de şairlerimizin ifadelerinden öğreniyoruz:

*Bilürsin nûr-ı dîdem tâtiyâya katılır cevher
N'ola ağlarsa hâk-i pâyüne çeşm-i güher-pâşum*¹¹⁰

Remed hastalığının veya göz kanlanması tedavisinde göz siyah veya mavi bir çenberle kapatılır, sınıksız bağlanırdı:

*Remeden hasta çeşmin bağlamış gök destmâl ile
Gören kavş-i kuzah sanur yanında mihr-i rahşânun*¹¹¹

Taşlıcalı Yahyâ'nın iki beytinde de göz bozukluklarında gözlük kullanıldığını tespit ediyoruz:

*Didâr-ı Hakki görmez dünyâda ayn-ı âmî
Farzâ ki gözlük itse çeşmine mihr ü mâhî*¹¹²

Dîvan şiirinde akıl ve ruh hastalıklarının tedavisinde başvurulan temel yöntemlerin de konu edildiğini görürüz. Örneğin çağımızın yaygın hastalığı stresten kurtulmak için geçmişte açık havaya çıkılır, bahçelerde gezilir veya subaşlarında oturulurdu:

*Hurrem olsa gam degül eşk-i revânum görse yâr
Âdeti tefrîh-i rûh itmekdür akar sularun*¹¹³

Gamı, kederi defetmenin bir yolu da içki içmektir:

*Dilersen kim olasın gamdan âzâd
Müdâm içmek müdâm içmek gerekdür*¹¹⁴

¹⁰⁹ Hayâlî Bey Dîvânı, s.38; ayrıca bkz. Bâkî Dîvânı, s.257/254-2, s.277/285-5; Mesîhî Dîvânı, s.48/9-33, s.114/3-1, s.189/111-5; Nevî, Dîvan, s.371/237-4.

¹¹⁰ Bâkî Dîvânı, s.299, ayrıca bkz. s.195/149-5; Âmil Çelebioğlu, Mesnevî-i Şerîf, Aslı ve Sadeleştirilmesiyle Manzum Nahîfî Tercümesi, C.I. İst. 1967, s.125/3269, C.IV, İst. 1969, s.15/349; bilgi için bkz. Celâlüddin Hızır, Müntahab-ı Şîfâ I, s.55.

¹¹¹ Yahyâ Bey, Dîvân, s.416; ayrıca bkz. Celâlüddin Hızır, Müntahab-ı Şîfâ I, s.54; Nevî Dîvan, s.549/544-4; Mesîhî Dîvânı, s. 311/12-1; Zâtî Dîvânı, C.III, s.289/1454-1; Helâkî, Dîvan, s.109/69-1; Bâkî Dîvânı, s.168/108-4, s.434/539-2, s.435/540-4.

¹¹² Yahyâ Bey, Dîvan, s. 586, s.553/445-3.

¹¹³ Bâkî Dîvânı, s.257; Zâtî Dîvânı, C.III, s.523/1818-1; Nevî, Dîvan, s.61/18-12, s.280/84-4.

¹¹⁴ Hayretî, Dîvân, s.192/90-4; Fuzûlî, Türkçe Dîvân, s.248 124-7; Amrî, Dîvan, s.155/119-5.

Kıymetli taşlardan yakutun birçok havassı yanında kalbi takviye etmesi, vesveseyi, hafakanı gidermesi ve ferahlık vermesi gibi özellikleri vardır. Bu yüzden yakut toz hâline getirilerek "yâkût-ı müferrih" adıyla, başka maddelerin de ilavesiyle bir tertip (güvâriş>cüvâriş) haline getirilip hastaya yedirilirdi:

*Ağzı la'lîn hokka yâkûtî müferrih lebleri
Cevherî terkîb istersen leb-i dil-ber yiter*¹¹⁵

Modern psikiyatride ruh hastaları psikoterapi veya grupterapi ile tedavi edilirken, geçmişte sohbetle, özellikle gönüllere hitap eden tasavvufî sohbetlerle şifaya kavuşurdu:

*Rûh-ı mecrûha devâdur dil-i bîmâra şîfa
Sohbet-i sôfi-i sâfide aceb hikmet var*¹¹⁶

Yine mâzîde batı ülkelerindeki ruh hastaları kendilerine musallat olan şeytandan kurtulsun diye işkenceye tâbi tutulurken, ecdadımızın bu hastaları musikiyle tedavi ettiği gerçeği de dîvan şiirine aksetmiştir.

*Şifâ-sâz eyle ben pür-derde rûh-efzâ imiş sâzun
Al anı çengüne meclisde budur mutribâ kânûn*

*Sadâsı bî-bedel nakşı güzel garrâ musâhibdür
Gıdâ-yı rûhdur sâfi virür kalbe safâ kânûn*¹¹⁷

Ayrıca akıl ve ruh hastaları su kenarlarında suyun sesini dinleyerek, akışını seyrederek teskin edilirken¹¹⁸, bazen de çeşitli efsunların okunup üflenmesiyle sakinleşirlerdi¹¹⁹.

Hastalığı had dereceye ulaşanlar ise kendilerine veya çevrelerine zarar vermemeleri veya kaybolmamaları için bağlı tutulurdu:

*Her biri bağlamalu âteşî dîvâne diyü
Şem' pervâneleri dâd ile zencîre çeker*¹²⁰

¹¹⁵ Bâkî Dîvânı, s.130, ayrıca bkz. s.267/271-1; Mesihî Dîvânı, s.217/III-1; bilgi için bkz. Celâlüddin Hızır, Müntahab-ı Şifa I, s.195-196.

¹¹⁶ Yahyâ Bey, Dîvan, s.322. ayrıca bkz. 329/76-3.

¹¹⁷ Zâtî Dîvânı, C.III, s.42.

¹¹⁸ Hayretî, Dîvan, s.52/16-28, s.297/267-2.

¹¹⁹ Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.211/87-1.

¹²⁰ Nevî, Dîvan, s.273; ayrıca bkz. s. 273/73-2, s.340/185-3, s. 363/224-1, s.432/338-9; Mesihî Dîvânı, s.50/10-10, s.135/33-1, s. 196/122-3.

Ayın ilk günlerinde veya bahar mevsiminde bu hastalıklar şiddetlenir, dîvânelerin cinneti artardı. Bu hususlar da sevgilinin kaşımın hilale, yüzünün de bahara benzetilmesi gibi şairane ifadelerle dile getirilir:

*Âlemi dîvâne itdün sanki eyyâm- ı bahâr
Kimseye sakın hilâl ebrûnı gösterme meded*¹²¹

*Dîvâneym görelden sen haddi gül-gûnı
Artar bahârı görse şeydâların cünûmı*¹²²

Dîvan şiirinde çeşitli hastalıklar ve tedavileri ile ilgili buraya kadar belirtilen hususlar yanında¹²³ bir tek hastalığın dermanının olmadığından söz edilir ki, bu da bir nevi gönül hastalığı olan aşktır:

*Derd-i ışkun zerrece kılmadılar dermânını
Âlem içre niceler Lokmân u Eflâtûn olup*¹²⁴

Şairlerin hoşnut olduğu aşk derdine ilaçlar kâr etmez, aksine hastalığın şiddetini artırır¹²⁵. 125 Dolayısıyla bîmâr-ı derd-i aşk için ölmekten özge derman yoktur:

*Güftâr-ı ratb u yâbisi harc itme ey tabîb
Ölmekten özge derd-i gam-ı ışka yok devâ*¹²⁶

Dîvan şiirinde hasta, hekim ve hastalıklarla ilgili olarak buraya kadar verdiğimiz örnekleri; Kânûnî'nin sağlığın değerini veciz bir dille ifade eden meşhur beytiyle sona erdiriyoruz:

*Halk içinde mu'teber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi*

¹²¹ Yahyâ Bey, Dîvan, s.313; ayrıca bkz. s.304/38-3, s.326/71-3, s. 584/498-3; Zâtî Dîvânı, C.III. s.137/1220-5, s.297/1465-1; Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.385/261-2; Hayretî, Dîvan, s.47/15-3, s.50/16-1, s.223/143-4, s.291/257-2; Bâkî Dîvânı, s.176/122-5, s.177/123-4, s.270/276-3, s.301/325-3.

¹²² Edirmeli Emrî, Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şuarâ, , Haz.: İbrahim Kutluk, Ank. 1978, C.I, s.177.

¹²³ Çalışmamızda yer almayan bazı tedaviler için bkz. Ahmet Talât Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, "Tedavi" maddesi, s.409-411.

¹²⁴ Yahyâ Bey, Dîvan, s.297; ayrıca bkz. Hayretî, Dîvan s.150/26-4; Bâkî Dîvânı, s.448/4.

¹²⁵ a.e., s.356/414-7.

¹²⁶ Nev'î, Dîvan, s.232; ayrıca bkz. Fuzûlî, Türkçe Dîvan, s.293/169-7; Bâkî Dîvânı, s.356/414-7; Mesîhî Dîvânı, s.131/26-2.

Sonuçta buraya kadar verdiğimiz örnekler ışığında tesbit edebildiğimiz hususlar şunlardır:

1. Yirmiye yakın şairin dîvanlarının taranmasıyla hazırlanan bu çalışmada dîvan şiirinde konumuz olan sağlıkla ilgili pek çok hususun yer aldığını görüyoruz. Bu özelliklerin büyük bir kısmı tıbbî esaslara veya halk hekimliğine dayanmakta, çok az bir bölümünü de bâtil inançlar teşkil etmektedir.

2. Konuyla ilgili âdet, inanış veya uygulamalar yer yer açıkça belirtilirken, çoğu zaman da sanatkârane söyleyişlerin ardında gizli kalmaktadır. Bu itibarla dîvan şiirinin sosyal muhtevası yakın zamanlara kadar ihmal edilmiştir. Bu alanda yapılacak olan çalışmalar dîvan şiirinin muhteva zenginliğini tesbitte faydalı olacaktır.

3. Klasik edebiyatımızın daima bir zümre edebiyatı veya saray edebiyatı olarak düşünülmesine karşın, bu edebiyatta toplumun her kesiminde var olan âdet, inanç ve uygulamaların yer aldığını; dolayısıyla dîvan şiirinin halktan kopuk olmadığını görmekteyiz.

4. Yine dîvan şiirinin hayâlî veya mücerret bir edebiyat olduğu iddialarına rağmen, hiç bir şairin realiteden ve maddi hayattan bütünüyle uzak kalamayacağına burada verilen örnekler yeterli delil olmaktadır.

5. Altı yüzyıl boyunca devam eden dîvan şiiri üzerinde Arap, özellikle de Fars edebiyatının yoğun tesiri olduğu söylenmektedir. Nazım şekilleri ve vezin itibarıyla bu görüş doğrudur. Muhtevada ise şairlerimiz zaman içerisinde yabancı etkilerin hakimiyetinden kurtulmayı başarmışlardır. Bu sebeple rahatça ifade edebiliriz ki; dîvan şiiri taklidî bir edebiyat değil, yalnızca burada verdiğimiz örnekler itibarıyla bile millî kültürümüzü aksettiren orijinal bir edebiyattır.

6. Son olarak da dîvan şiirinin folklor araştırmaları için geçmişten günümüze uzanan âdet ve inançlarımızın tesbiti için önemli bir kaynak olduğunu belirtmemiz gerekir.